

UOT-811.512.162

Səhifə: 5-14

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.5>

Sayalı Sadıqova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya elmləri doktoru, professor
sayalisadigova@yahoo.com

ÜZEYİR HACIBƏYLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığında ana dili və terminologiya məsələləri prosesi zəngin faktlarla əsaslandırılmışdır. Qeyd olunduğu kimi, bu dövrdə cəmiyyətdə baş verən hadisələr, mədəni mühit öz təsirini dilə də göstərirdi. Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində davamlı olaraq mübarizə aparmış, ana dili və onun təlimi haqqında fikirləri “İrşad”, “Həqiqət”, “Tərəqqi”, “Yeni İqbal” qəzetlərində dərc olunmuşdur. Dahi ana dilini öyrənmək, onu qoruyub saxlamağın yollarını göstərirdi. Dil dahi sənətkarın bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində olmuş və peşəkar bir dilçi kimi bir sıra məsələlərə istiqamət vermişdir. Xüsusilə, Ü.Hacıbəylinin “Hesab məsələləri” dərsləri və “Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin Türki-rusi və rusi-türki lüğəti” xarakterizə edilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, lüğət Azərbaycan dilində lüğətçilik sahəsində elm sahələri üzrə yazılıb nəşr olunmuş ilk tərcümə lüğəti kimi məzmununa və sözlüyün zənginliyinə görə əvvəlki lüğətlərdən fərqlənir və mübarizənin kəskinləşdiyi bir dövr üçün səciyyəvi olan leksikanı əks etdirir.

Açar sözləri: Üzeyir Hacıbəyli, ana dili, terminologiya məsələləri, mədəni mühit, cəmiyyət.

Giriş: Ü.Hacıbəyov opera sənətinin banisi və klassik yaradıcısı, musiqi nəzəriyyəçisi, görkəmli bəstəkar olmaqla bərabər ədəbi dilimizin ən mürəkkəb və çətin dövrü olan XX əsr ədəbi dilinin inkişafında mühüm işlər görmüşdür. Ədib mətbuat və ədəbiyyat aləminə xalqın maarif və mədəniyyətə böyük ehtiyacı olduğu bir dövrdə gəlmişdir. XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Cəlil, A.Şaiq, F.Köçərli və N.Nərimanovla birgə “Ana dili” uğrunda mübarizəyə başlamışdır. Bu sahədə bütün varlığı ilə çalışmış, xalqın tərəqqisi və mədəniləşməsi yolunda mühüm işlər görmüşdür. Üzeyir bəy “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal” və digər mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi məqalələrdə ana dilinin tədrisi və öyrənilməsinə önəm çəkirdi. “Dilimizi hansı vasitələrlə öyrənmək və zənginləşdirək” adlı məqaləsində müəllif təhsilin ana dilində aparılmasının əhəmiyyətindən, dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsinin vacibliyindən yazırdı. Doğma ana dilini hədsiz dərəcədə sevir, onun Şərqdə yayılması ilə fəxr edirdi. O yazırdı: “Bizim dilimiz Avropa alimləri və filosoflarının rəyinə görə, ən vüsətli və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və hisslərini bəyan etməyə qadirdir”.

Bu dövrdə cəmiyyətdə baş verən hadisələr, mədəni mühit öz təsirini dilə də göstərirdi. Müxtəlif sahələrə aid yeni söz, termin və ifadələr yaranırdı. Bu dəyişiklik təkcə mətbuatda deyil, xalqın həyat və məişətində də baş verirdi. Yeni mədəni müəssisələr meydana gəldi, qəzet və jurnallar nəşrə başladı. Ü.Hacıbəyli qəzet və jurnal səhifələrində müxtəlif sahələrə, o cümlədən ana dili və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı problemlərə aid bir sıra məqalələr nəşr etdirmişdir. Bu məqalələrdə Ü.Hacıbəylinin sözü ilə desək, məişət tərzində dəyişdikcə lisan da dəyişir. Həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı yeni anlayışlar yaranır, bunlar isə yeni sözlər və ifadələr yaranmasını tələb edir. Həqiqətən, on il bundan irəlki sözlərlə bugünkü əhval və vəziyyət ifadə

edilməz, yeni anlayışların irəlki sözlərlə ifadəsini obrazlı şəkildə ifadə edərək yazır ki, avtomobil olduğu yerdə öküz arabası ilə kifayətlənmək olmaz.

Ü. Hacıbəyli ana dili uğrunda mübarizəyə hələ Zaqafqaziya Qori müəllimləri seminariyasında oxuyan zaman başlamışdır. O dövrdə seminariyada tədrisin əsasən rus dilində aparılmasına açıq şəkildə etirazını bildirmiş, ana dilinin qorunmasının zəruriliyini xüsusi vurğulamışdır. “Qori seminariyası harada olmalıdır” məqaləsində Qori seminariyasında təhsil alan tələbələrə bir neçə il əvvəl hətta “evdən kənarda öz dilində danışmağı qadağan edən” qaydadan söz açaraq yazırdı ki, ana dili tədris edilmir, tamam unudulmuş fənn kimi baxılır. Ana dili artıq gimnaziya əvvəlləri olduğu kimi tədris edilmir, saatlar azaldılır, dərslər rus dilində aparılır. Bununla da Qori seminariyasında ana dili ilə bağlı əvvəlki tədrisin olmaması əsaslandırılırdı. Qeyd edirdi ki, ana dili millətin ruhunu və özünün dərkini təməlini təşkil edir. Ana dili yalnız danışıq vasitəsi deyil, milli varlığın dayağıdır. Bakıda ədəbi-publisistik fəaliyyətə başlayaraq “Həyat” qəzetində, “İrşad” qəzetində nəşr olunan məqalələrində ana dilinin inkişafı üçün bütün varlığı ilə çalışmış, xalqın tərəqqisi və mədəni inkişafı yolunda mübarizə aparmışdır. Üzeyir bəy öz əsərlərində dilin saflığı uğrunda mübarizəni davam etdirmiş, publisistik fəaliyyətində ana dilinin xalqın mədəni inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulamış, 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində ana dilinə qarşı yönələn hücumlara cavab vermişdir. 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində Ü.Hacıbəyov imzası ilə çıxan “Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsb-i-maarif etməliyik” silsilə məqalələrində ana dilinin saflığının qorunmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Ana dilini bilməyənləri zavallı adlandıraraq onu öyrənmək yollarını göstərir. Onu da vurğulayır ki, Avropa dillərinə hakim olan şəxs öz doğma dilini də mükəmməl bilsə, bu millətə əlavə dəyər qatacaqdır. Ü.Hacıbəyov “Петербургская ведомости” qəzetində yayımlanan Ana dilimizə qarşı yönəlmiş tənqid və böhtanlara kəskin cavab vermişdir.

Dil dahi sənətkarın bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində olmuş və peşəkar bir dilçi kimi yanaşmışdır. Bu dövrdə ədəbi dili dörd istiqamətdə inkişaf edirdi: “Füyuzat” jurnalının eləcə də Hüseyn Cavidin, Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərinin dili Osmanlı dilindən, demək olar ki, fərqlənmirdi. İkincisi “Tərəqqi”, “İrşad” və s. qəzetlərin dili olub, bəzi qrammatik məqamlar nəzərə alınmazsa, köhnə Azərbaycan dili - Nəsiminin, Füzulinin əsərlərinin dili ilə səsleşirdi. Üçüncüsü daha çox yeni Azərbaycan dili Abdulla Şaiqin, Abbas Səhhətin dilinə uyğun olan ədəbi-bədii dil, nəhayət, dördüncüsü ümumxalq danışıq dili ilə eyni olan bir dil idi ki, “Molla Nəsrəddin”çilərin əsərlərinin dili kimi işlənirdi. Ədib bir dilçi həssaslığı ilə bu dövrdəki üslubları, dəqiq surətdə səciyyələndirərək yazırdı ki, əgər əhalimizdən hər sinfin özünəməxsus bir qəzetəsi olsa dilimiz əldən gedər.

Azərbaycan dilinin zənginliyini, qədimliyini, dillərdən üstünlüyünü bir mütəfəkkir kimi təhlil edən ədib 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində dilin ictimai mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında yazırdı ki, dil həyatı-bəşəriyyətin ən ümdə müəssirlərindən biridir desəm, xəta etməyəm, zəndindəyəm. Bütün ixtirə və kəşfiyyatın ağıllılarını heyran qoyan səməməsi hüsulə və bu səməmələrin az bir müddətdə aləm icra yayılmasına insanın öz həməslərinin hal və ovzaidən xəbər almasına, minlərcə il bundan əqdəm yer üzünü iskan babalarımızın həyat və məişəti ondan sonra yaşayacaq adamlarımızın həyatı müstəqbləsinə və vaqe olacaq hadisətin necə bir halda cərəyan edəcəyinə təqribən və təxminən də olmuş olsa, vaqif olmasına və həyat və məişəti bəşəriyyətin rifah və səadət üzrə ömür edilməsinə dilin zor bir təsiri olubdur. İnsanın hər bir ehtiyacını, ali fikirlərini qəlbində yaranan şairanə hisslərini ən yaxşı ifadə edən vasitə dildir. Göründüyü kimi, bu cümlələrdə dilin əsas mahiyyəti və vəzifələri güclü dilçi həssaslığı ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Həyat qəzetində yazdığı məqalələrində bütün dillərin hüquq bərabərliyi, heç bir dilin digərindən üstün olmaması, təhsilin millətlərin öz ana dilində aparılması, dövlət idarələrində yerli əhalinin dilinin işlədilməsi kimi üç prinsipial müddəə irəli sürülmüşdür. Ü.Hacıbəylini düşündürən məsələlərdən başlıcası çar rejimi tərəfindən “tatar dili” adlandırılaraq, hər vasitə ilə sıxışdırılan Azərbaycan dilinin inkişaf etdirmək idi. Bu məqsədlə “Həyat” qəzetində nəşr olunan dil ilə bağlı elmi məqalələri bu gün də öz nəzəri əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmişdir. “Üzeyir” imzası ilə “Həqiqət” qəzetinin 24 yanvar 1910-cu il tarixli nömrəsində çap etdirdiyi “Dil” adlı

məqaləsində yazır: "...hər bir millətin bütün milliyyəti ilə bəqasına baş səbəb onun dilidir və dilinin tərəqqisidir" [1,s.361]. Dil bəşər həyatının ən ümdə amillərindən biridir. Bütün ixtiraların və araşdırmaların ağıllılarımızı heyran qoyan nəticələrin meydana gəlməsi və bu nəticələrin az bir müddətdə aləmdə yayılmasına, insanın öz həməsrlərinin hal və vəziyyətdən xəbərdar olmasına, minlərlə il bundan öncə yer üzündə məskən salan babalarımızın həyat və məişəti varlığının... və hətta ondan sonra yaşayacaq adamların gələcək həyatına və baş verəcək hadisələrin necə cərəyan edəcəyinə təqribən və təxminən də olmuş olsa vaqif olmasına və bəşəriyyətin həyat və məişətinin rifah və xoşbəxt ömür sürməsinə dilin böyük təsiri olubdur. İnsanın hər bir ehtiyacını, ali fikirlərini qəlbində yaranan şairanə hissələrini ən yaxşı ifadə edən vasitə dildir. Dilin mahiyyəti ədib tərəfindən xarakterizə edilərək 1906-cı ildə İrşad qəzetində yazılır ki, "...insan öz dilini bilməyəndə din də gedir, dil də gedir, millət də gedir". Bir millətin ki dili batdı, onda o millətin özü də batar" [2, s.328]

Ü.Hacıbəyli "İkinci il", "Məktəb məsələsi", "Müəllim ictimaiyyəti haqqında" məqalələrində ana dilinin öyrənilməsi yolları müəyyənləşdirilir, onun xalq dili əsasları üzərində qurulmasının zəruriliyi vurğulanır. "Dilimizi hansı vasitələrlə öyrənək və zənginləşdirək" adlı məqaləsində müəllif təhsilin ana dilində aparılmasının, dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsinin vacibliyini qeyd edirdi. O dövrdə ictimai-siyasi həyatla bağlı mətbuatda xeyli əcnəbi sözlər işlədilmişdir. Bu sözlərin mənası oxuculara yad idi, tanış deyildi. O əcnəbi sözlərin mənasını və işlədilməsini bilmək, ana dilin incəliklərinə yiyələnmək üçün bir vasitəyə ehtiyac duyulurdu. Belə bir vasitə isə lüğət idi. Ü.Hacıbəyov lüğətə əcnəbi sözlərin və ana dilini kamil öyrənmək işində, xalqın tərəqqisində, maariflənməsində və mədəniləşməsində mühüm rolunu olan bir vasitə kimi baxırdı. Müəllif yazır: "Bunlar öz lisanlarını kamilən öyrənmək üçün qəzetlərdən müstəfid olmaq istədikdə qamuş və lüğət kitabçalarını toşid etməlidirlər. Bunu da bilməlidir ki, qamuşsuz alim də olmuş ola - yazmaq, oxumaq çox çətinidir. Qamuş hər bir yazıçıyı fahiş xətalardan çəkindirib, imla və inşasının səhhətini təmin edir" [3, s.144].

Ü.Hacıbəyli 1906-cı ildə İrşad qəzetində "Lüğət" məqaləsi nəşr etdirmişdir. Bu məqalədə yazır ki, "qərəz görünür ki, lüğət qayıрмаğın təhərini bilən hələ yoxdur. Amma mən lüğət qayırsam çox yaxşı qayıram. Hər sözün mənasını qandırandan sonra bir və iki timsal gətirib sözün mənasının lap yaxşı qandıraram"[4,s.34]. Bundan sonra elan, millət, isdiqdar, əyan, ətalət, edam, ictimai, itaət sözlərinin izahını vermişdir. Ü.Hacıbəyli yaradıcılığında Azərbaycan dili ilə bağlı lüğətlərin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

1907-ci ildə Ü.Hacıbəyli rus və Avropa dillərindən alınmış mətbuatda və dilimizdə işlənən alınma terminlərin mənasını başa düşmək, təhsil alanların, dili öyrənənlərin kamil öyrənmələri məqsədi ilə Azərbaycan dilində 120 səhifəlik "Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin Türki-rusi və rusi-türki lüğəti"ni nəşr etdirmişdir. O dövrdə ictimai-siyasi həyatla bağlı mətbuatda xeyli alınma sözlər işlədilmişdir. Bu sözlərin mənası oxuculara yad idi, tanış deyildir [4, s.34].

Bu lüğət Azərbaycan dilində lüğətçilik sahəsində elm sahələri üzrə yazılıb nəşr olunmuş ilk tərcümə lüğətidir. Lüğət məzmununa və sözlüyün zənginliyinə görə əvvəlki lüğətlərdən fərqlənir və mübarizənin kəskinləşdiyi bir dövr üçün səciyyəvi olan leksikanı əks etdirir. Lüğət Türki-rusi və rusi-türki kimi iki hissədən ibarətdir. Lüğətin türki-rusi hissəsi ərəb, rusi-türki hissəsi işə rus əlifbası ilə verilmişdir. Lüğətdə ən çox siyasi-ictimai, iqtisadi, hüquqi və hərbi terminlər əhatə olunmuşdur. Lüğət Bakıda Orucov qardaşları mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Ona görə də "Türki-rusi"nin müqəddiməsini nəşir, "Rusi-türki"nin ön sözünü isə Ü.Hacıbəyov özü yazmışdır. Lüğətin girişində lüğətin nəşr olunma səbəbi barədə yazılır. "Hörmətli qəzet və jurnal oxuyanları ibarət olub" vəzni 3/4 və ya 3/8 və çox vaxt 6/8 və bəhri ağır (səngin) olar, Azərbaycanda farsı və türki təsniflər çoxdur. Ü.Hacıbəyli sözlərin etimologiyasını özünəməxsus bir incəliklə bədii vasitəyə çevirməkdə də böyük ustalıq göstərmişdir.

Müəllif rus, Avropa mənşəli sözləri, eləcə də beynəlmiləl terminləri lüğətdə verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların yazılışına xüsusi diqqət yetirmişdir. Lüğətin müqəddiməsində sözlərin necə yazılması və ondan necə istifadə edilməsi barədə yazılır ki, biz dəxi qəbul etmiş olduğumuz əcnəbi sözləri müxtəlif şəkildə yazırıq, məsələn, latınca olan ekonomiya sözünü bəzimiz

“ekonomiya”, bir paramız “gkonomiə”, digərimiz “eqonomi” və sair tərzində yazırıq. Həmçinin, aksiya sözünü “aksiya” və “aqsiya” yazanlar da olur, bu cür müxtəlif şəkildə yazılan sözlər çoxdur. Biz isə sözləri rusca yazılan kimi yazmışıq, məsələn, hər yerdə rusca “k” eşidilən hərflərin əvəzinə “q” istimal etmişik. Buna görə bu cür əcnəbi sözləri filan qəzetdə “k” ilə yazılmış görənlərdən təvəqqe olunur ki, həmin bu lüğətdə axtarıqda “q” olan qayda ilə axtarınsınlar (məsələn, aksiya sözü lüğətdə “aqsiya”, “ekonomiya” lüğətdə “eqonomiya”, “reaksiya” əvəzinə lüğətdə “reaksiya”ya baxsınlar). Eyni zamanda lüğətdə Avropa mənşəli sözlərin bir qisminin tələffüzünə uyğun yazılması və bəzilərinin ərəb və fars sözləri ilə əvəzlənməsi haqqında belə bir izahat verilir: hal-hazırda türki lisanına girmiş ərəb və fars əlifazından başqa, bir qədər də əcnəbi Avropa təbiratı siyasiyəsi daxil olduğundan həmin tədbirlər dəxi əcnəbi tələffüzü ilə yazılıb mənası bəyan edilmişdir və bir çoxunun ərəb və farsca müqabili yazılmışdır, məsələn, mütləqiyyət, ictimaiyyət, zəmindar və sairə.

Bir sıra komissar, marşal, demokratiya, dekabrıst, bolşevik, kapitalizm, kommunist, kommunna, sosialist, sosializm, demokratizm, sessiya, sistem, sosial-demokrat və s. terminləri ilk dəfə bu lüğətdə işlənmişdir. Lüğətdə verilən beynəlmiləl terminlərin əsasən böyük bir hissəsi tərcümə edilmədən olduğu kimi (alındığı dildə olduğu kimi) saxlanılmışdır.

Bir sıra terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı düzgün və dəqiq verilmişdir. Məsələn, despotizm-istibdad, kapital - sərmayə, zakon-qanun, revolüüə - inqilab, propaqanda - təsviqat, evolyusiya - təkamül, kandidat - namizəd və s.

Lüğətin müsbət cəhətlərindən biri də o zaman mənası başa düşülməyən terminlərin izah olunmasıdır. Bu cəhətdən sosializm, kommuna, demokratiya, kollektivizm, intibahnamə terminlərinin izahı diqqəti cəlb edir. Müəllifin özünün göstərdiyi kimi belə izahatlar o dövrdə ictimai və siyasi mövzuda ədəbiyyatdan istifadə edənlərin terminləri daha dərinədən başa düşməsinə, dərk etməsinə və yadda saxlamasına kömək edir. Müəllif lüğəti tərtib edərkən təkcə beynəlmiləl leksikadan deyil, eyni zamanda rus dilinin terminoloji leksikasından da istifadə etmişdir. Lüğətdə buna görə də bir sıra terminlər (lüğətdə) rus dilində olduğu kimi verilmişdir: üyezd, arenda, zemstvo, cinovnik və s. Elə terminlər vardır ki, Ü.Hacıbəyov onların Azərbaycan dilində qarşılığını göstərməklə bərabər, mötərizə içərisində rus dilindəki formasını da saxlamışdır; Məsələn, advokat-vəkil (advokat), qubernator - vali (qubernator); quberniya - vilayət (quberniya); bomba - qumbara (bomba) və s. Müəllifin bəzi terminləri paralel islətməkdə məqsədi gələcəkdə həmin terminlərdən hansının dilimizin lüğət tərkibində özünə yer tutacağını müəyyənləşdirmək idi.

Lüğətdə terminlərin qarşılığı düzgün müəyyənləşdirilmiş, bəzi terminlərin izahı bir neçə sözlə verilmişdir. Məsələn, vosstanie - qiyam, üsyan, bitva - dava, vuruşma, voyna - hərəb, müharibə, cəng, dinastiya - xanədan, səltənət, sülalə, qosudarstvo - padşahlıq, dövlət və s. Bəzi terminlərin Azərbaycan dilində konkret qarşılığı göstərilmiş, onların mənası bir neçə sözlə qeyd edilmişdir. Məsələn, diviziya - əsgəri firqəsi, diktatura - hökumət mütləqa, müvəqqəta, bülleten - seçki kağızı, rəsmi elan, arxiv - köhnə kağız dəftərxanası. Lüğətin “Rusi-türki” hissəsi terminoloji lüğətlərin tərcümə tipini xatırladır. Burada rus və Avropa mənşəli sözlər əlifba sırası ilə sıralanmışdır, onlar ya eyni ilə saxlanılmış (radikal - radikal, nota - nota), ya da qarşılığı verilmişdir (kapitalist - sərmayədar, svyaz - rabitə).

Lüğətdə ərəb və fars mənşəli terminlər də üstünlük təşkil edir. Bunların bir qismi artıq dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur və hazırda da həmin terminlər lüğətdə ifadə etdiyi mənanı qoruyub saxlamış, həmin mənanı bildirmək üçün işlədilir: təsviqat, millət, cəmiyyət, dövlət, siyasət, mütləqiyyət, nümayisin. Bununla belə lüğətdə bəzi sözlər tərcümə edilmişdir, bəzi terminlərin qarşılığı isə anlaşılmaz sözlərlə verilmişdir. Məsələn, blokada - abluqə, admiral - bəhriyyə müşiri; aqitator - müşəvviq, demokrat - amiyun; demokratizm - amiyət və s.

Ü.Hacıbəyovun lüğətində verilmiş terminlərin müəyyən hissəsi köhnəlmiş, dildən çıxmışdır. Məsələn, lüğətdə verilən elanı-ümumi, əfvi-ümumi, dəftərdar, divan müasir Azərbaycan dilində bəyannamə, amnistiya, mühasib, məhkəmə terminləri ilə əvəz edilmişdir.

Lüğətin “Türki-rusi” hissəsi ikili tərcümə və izahlı xarakterlidir. Belə ki, burada sözlərin bir qisminin mənası yox, ancaq qarşılığı qeyd olunmuşdur. Məsələn, müharibə - voyna, srajeniyə, fərman - ukaz, prikaz, dekret və s.-nin müəyyən qismi artıq köhnəlmişdir və onlardan hazırda isti-

fadə olunmur. Lüğətdə terminlərin mənalарının verilmə məsələsinə də diqqət göstərilmişdir. Məsələn,

Dairə - 1. okruq, 2. vedomstvo

Təyin - 1. naznaçenie, 2 - opredelenie

Divan - 1. vışsee sobranie, 2 - stroqiy sud.

Bəzi terminlərin qarşılığı sinonim ilə verilir: kopya - surət, nüsxə; nüfuz - avtoritet, məclis - sovet, sobranie- dəstə - tolpa, qruppa; müharibə - voyna, srajenie və s.

Lüğətdə bir sıra terminlər - kommunizm, sosializm, demokratiya və s. ətraflı izah olunmuşdur: Demokratiya - gobləmdə bir cür tərz idarədir ki, bütün hökumət və ixtiyarat, məsələn, qanunlar qoymaq, dövlət variantının lazım olan yerlərə məsrəf etmək və məmləkəti dolandırmaq işləri padşahda olmayıb ümum millət əlində olur. Millət öz nümayəndə və vəkilləri vasitəsilə istər hökumət mərkəziyyəti, istər hökumət məhəlliyəti əlinə alıb özü məmurlar təyin edir: məmurlar dəxi ən böyüyündən ən kiçiyinə kimi hər vaxt millət qabağında məsul olurlar.

Lüğətdə bəzi terminlər üçün Azərbaycan dilində konkret qarşılıq müəyyənləşdirilməmiş, onların mənası bir neçə sözlə sərhləndirilmişdir. Məsələn, arxiv - köhnə kağız dəftərxanası; aqrarnoe dvijenie - yer və torpaq hərəkəti; bülleten - seçki kağızı, rəsmi elan; qarnizon - mühafizə əsgəri; avanpost - qabaq qarabulxana; assimilyasiya - təsbih və təsvih; diktatura - hökumət mütləqa müvəqqəta; diviziya - əsgəri firqəsi və s. Məşrutə sözünün semantik açımı: “Məşrutə - (osmanlıca) şərt sözündən çıxıb. Yəni şərt qoysunlar ki, hər kəs xəzinədən nə oğurlayıbsa, dinməz-söyləməz gətirsin qoysun yerinə. Məşrutə - (iranca) şərit sözündən çıxır. Yəni adamları tutub bir-bir şəritdən assınlar. Məşrutə (rusca) yəni şurum-burum” [5, s.288].

Sözdən bədii vasitə kimi istifadə edib ictimai dəyərləndirilməsi ilə müəllif adı çəkilən dillərin mənsub olduğu dövlətlərin səciyyəvi özəlliyini sənətkarlıqla yığcam şəkildə verir. Bununla da XX əsrin əvvəllərində lüğətçiliyimizin ilk nümunəsini yaradaraq onu inkişaf etdirmişdir. Ü.Hacıbəylinin lüğətində (verilmiş terminlər), ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində tərtib olunan lüğətlərdə, istərsə də dərsləklərdə dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər artmağa başlamışdır.

Ü.Hacıbəylinin 1907-ci ildə ibtidai məktəblərin birinci və ikinci şöbələri üçün tərtib etdiyi hesab dərsliyi tərtibi prinsipi ilə seçilir. Hələ o dövrdə bu dərslək ziyalılarda diqqətini cəlb etmişdir. “Tərəqqi” qəzeti yazırdı: “Hesab məsələləri” müəllim Üzeyir bəy Hacıbəyovun əsəridir, gözəl üsul ilə tərtib edilmişdir. Azərbaycan türki şivəsində olduğundan məhəlli məktəblər üçün faydalı və lazımlıdır”. 1908-ci ildə 28 dekabr “Tərcüman” (№81) qəzetində yazılmışdı: “İdarəmizə təqdim edilmiş yeni kitablar arasında bir çox əhəmiyyətli əsərlər vardır: “Hesab məsələləri” müəllim Üzeyir bəy Hacıbəyovun əsəridir, gözəl üsul ilə tərtib edilmişdir. Azərbaycan türki şivəsində olduğundan məhəlli məktəblər üçün faydalı və lazımlıdır”. Üzeyir bəy pedaqoji fəaliyyəti zamanı şagirdlərin dərslə vəsaiti baxımından çətinlik çəkdiklərini görür və bu problemin aradan qaldırılması üçün çalışırdı. Tərtib etdiyi “Hesab məsələləri” dərsliyi Orucov qardaşları mətbəəsində dərc olunmuşdur. Ü.Hacıbəyovun “Hesab məsələləri” dərsliyinə qədər riyaziyyata dair Azərbaycan dilində heç bir mənbə, dərslək olmamışdır. Dərslək 3 hissədən (biriqəmli ədədlər, yuvarlaq onluqlar, ikiriqəmli ədədlər) ibarət olub, bura daxil edilmiş məsələlər pedaqoji tələblərə cavab verən ardıcılıqla düzölmüşdür. O dövrün pedaqoqları dərsliyi Azərbaycan məktəbləri üçün faydalı və lazımlı vəsait hesab etmişdir. Dərslək M.Ə.Rəsulzadənin də diqqətini çəkmiş və “Tərəqqi” qəzetində kitabın tətbiqini tövsiyə edərək yazırdı: “...104 səhifədən ibarət təmiz və aydın surətdə asan Azərbaycan sadə türkcəsiylə tərtib olunmuş “Hesab məsələləri” adında bir kitab nəşr olunmuşdur. Mühərrirlərimizdən müəllim Üzeyir Hacıbəyov cənablarının bu əsəri ibtidai məktəblərin 1-ci və 2-ci şöbələri şagirdlərindən ötrü lüzumlu bir dərslək kitabıdır...”. Bu dərsləkdən sonra XX əsrin başlanğıcında bir sıra riyaziyyat kitabları çap olunmuşdur. Ü.Hacıbəylinin 1907-ci ildə “Hesab məsələləri” kitabının əvvəlində yazırdı: “Ana dilində hesab məsələlərinə dair lüzumunu pedaqoqlarımızdan hər biri iqrar edir zənnində olub bu kitabçanı çıxartmağıma səy etdim. Mənim ümdə qəsdim şagirdlərimizi məsələ həllində müzakirə və mübahisəyə adət etməkdir” [5].

Kitabçada 352 məsələ verilmişdir. Müxtəlif məsələləri gündəlik həyati hesablardan tərtib etmişdir. Dərslərdən aydın olur ki, Ü.Hacıbəyov çalışmışdır ki, çətin anlaşılan ərəb-fars sözlərinin əvəzinə Azərbaycan sözləri ilə qarşılıqlarını versin. Buna görə də dərslərdə ərəb terminlərinin yanında onun azərbaycanca mənasını yazırdı: cəm (üstə qoymaq), mərh (çıxmaq), zaviyə (bucaq), hissə (pay), təqsin (bölmək).

Bəzən də mətnə azərbaycanca verilən terminin mötərizədə ərəbcəsini göstərmişdir. “Hesab ki istəyurığ bölək “bölünən” (məqsum) və hesab ki” o qədərə bölürük “böldürən” və ya ki (məqsum əleyh) və hesab ki, alırıq “hissə” və ya inki “xaric” deyirlər” [5,s.1]. Bununla yanaşı, kitabda bir çox Azərbaycan sözlərindən ibarət sadə və anlaşılıqlı terminlər işlənmişdir: bir rəqəmli ədədlər, yuvarlaq onluqlar, iki rəqəmli ədədlər, arşın, sayın, gırvənkə və s. Ü.Hacıbəyovun lüğətində verilmiş terminlərin bir çoxu o dövrdə riyazi terminologiyada işlənmişdir: put, verşok, qırvənkə, arşın, verst və s.

Ü.Hacıbəylinin istər tərtib etdiyi lüğət, istərsə də “Hesab məsələləri” əsəri dövrün tələbinə cavab verən qiymətli əsərlərdir. Hər iki əsərin dilimizin təkmilləşməsi və zənginləşməsi üçün mühüm rolu olmuşdur. Bu dərslərdən sonra bir sıra dərsləklər yazılmışdır. Zəki Rza “Müxtəsər hesab” (Gəncə, 1907). İ.Qəbulov “Pəhbəri hesab” (Təbriz, 1910), Elmi hesab (1914), A.Raqib “Hesab məsələləri” (B.,1914), H.Zeynallı “Müxtəsər üsuli həndəsə” (B.,1918) və b. göstərmək olar. Bu dövrdə çap olunmuş riyaziyyat kitablarında bir sıra terminlər işlənmişdir: cəm, zərb, tərh, təqsim (ZPHM, UHHM, SMQ, APHM), tədid (saymaq), tərqiim, məzrub (vurulmuş), məqsum (bölünən) (İQNH, APH^o), cahazkuşe, qismət, hasil, zaviyə-bucaq, əlbaqi (qalıq (HZH), ondan üç, onda üç (BA), milyon, milyard, trilyon, kentrilyon (ZPHB BA); Nəsr olunan riyaziyyata aid kitablarda rus və Avropa dillərinə məxsus ölçü bildirən terminlər də işlənmişdir; qram, santimetr, metr, (QPX,Z), verst, desyatin, sajen, hektar, litr (QPUC) və s. Dərsləklərdə verilən terminlər dilimizə uyğunlaşdırılaraq işlənmişdir. Paqib Qasimov “Elmi hesab” (Tiflis, 1904) əsərində yazmışdır: “Azərbaycan lisanında yazılanlara sıfır hindusi, rus dilində yazılanlara sıfır ərəbi, saat yüzində yazılanlara sıfır rumi deyirlər; Hesab kitabı yazan müəlliflər Azərbaycan dilinə üstünlük vermişdir və buna görə də çətin anlaşılan qəliz ərəb, fars terminlərini Azərbaycan sözləri ilə izah etmişlər. Məsələn, zərb-dəfə, təqsim-bölmə, tərh-çıxmaq, hissə-pay, cəm-üstə qoymaq və s. Bu terminlər sonralar da özünü doğrultmuş və riyaziyyat terminləri sırasında sabitləşmişdir. Bu dövrdə yazılan kitablarda işlənən ölçü vahidlərinin bəziləri orta əsr mənbələrində işlənən terminlərdir. Məsələn, doxsan ruval, bir ton kağız, on uç tabağa kağız, beş dağarcıq un, yeddi kisə arpa və s.

Ü. Hacıbəyli ədəbi dilin formalaşması ilə bağlı üç məqalə yazmışdır. Üçüncü məqaləsində yazır ki, üçüncü vasitə dilimizin ərəb və fars sözlərindən təmizlənilib yeni sözlər yaratmaqdır. Yəni əsas məsələ kimi qeyd edir ki, “dilimizdən ərəb və fars kəlmələri əvəzində yeni türk sözləri icad və idxal etməkdir”[5, s.385]. Yazır ki, ərəb və fars sözlərindən geniş istifadə əsasında öz kəlmələrimizin yaddan çıxmışdır. Ona görə də Avropa dillərindən bir təbiri öz dilimizə idxal etmək istədikdə və o təbiri öz-özlüyündə qəbul, yaxud ərəb və fars kəlmələrilə ifadə etməyimiz təbiidir. Lakin öz sözümlə ifadəsi imkan daxilində olan təbiri ərəb və ya fars kəlamati vasitəsilə istemal etməyimizin heç bir mənası olmasın gərəkdir.

O bu məsələyə ciddi yanaşmış qeyd edir ki “Heç bir dil yoxdur ki, onun lüğəti, təbirat və islahatı-əcnəbiyyədən ari olmuş ola. Bunun da səbəbi odur ki, hansı bir dil olursa, olsun, həvi olduğu əcnəbi təbirlərin mənasını müsbət surətdə ifadə edə bilən özünəməxsus bir təbiri yoxdur. Binaənəleyh, üləma və üdəba tayfası bir əcnəbi sözünü öz lisanına daxil etməyə məcbur olduqda məzkur sözü ya qəbul edər və yaxud onu üçüncü bir dil təbirləri vasitəsilə ifadə edib, hər bir halda öz dilinə əcnəbi kəlməsi idxal edir. İndi biz də istəsək ki, “samovar” təbirini rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsilə ifadə edək, lazım gəlir ki, sözü ya fars və ya ərəb və ya sair dil köməyiylə təsmiyə edək. Məsələn, “hudpəs”, “xudcus” və sair və illa “özüqaynayan” desək, əvəzimiz anlamaz. Bununla yanaşı alınma sözlərin yazılması ilə bağlı yazır: “Kitabın dilinə gəlincə, demək olar ki, rus və ya farsdan götürülmüş üsuli-ifadə və ifadəyi-kəlamdan tamamilə azad olub da, sırf türk dilinə məxsus qayda ilə yazılmış kitab yalnız həmin bu “İkinci il” dir. Halbuki mövcud kitablarda bir çox yerlərdə türk dilini xarab edir, uşaqları və müəllimləri darıxdırdığı məlumdur. Yazısına gəlincə, o dəxi böyük bir tədbir və təhsilinə layiq surətdə yazılıb, çox asanlıqla oxunur. Çünki

kəlmə nasıl tələffüz olunursa, elə də yazılıbdır və çünki tələffüz türk dilinə məxsus bir qaydaya görə olmalıdır, ona görə haman qayda da tamamilə saxlanıbdır və bununla qələt tələffüzümüz də təshih olunubdur [5, s.292]. Ədib rus və farsdan alınan sözlərin alan dilin tələffüzünə uyğun yazılması qaydasını əsas hesab etmişdir.

Ü.Hacıbəyovun əsərində işlənən terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Musiqi ilə bağlı terminlər: opera, operattalar, major, minor, el mahnıları, orkestr, dəstgah, not, rəqs, nəğmə, xor, xormeystr, avaz, dəstgah, repertuar, təsnif, rast, şüştər, mizan, qaval, nağara;

2. İctimai-siyasi terminlər: liberalizm, protest, dövlət quruluşu, islahat, vəzi-qanun, azadlıq hərəkatı, divanı-hərb, böhrani-siyasi, üsuli-idarə, atəşi-inqilabiyyə, qanuni-əsasi, zemstvo məclisləri;

3. Təhsillə bağlı terminlər: tədris təlimi; maarif işi; məktəbi-ibtidaiyyə, maarifi-cədidə, maarifi-qədimayi, islamiyyə, seminariya, edadı məktəb, usuli-təbei, didaktika;

4. Ayrı-ayrı elmlərlə bağlı terminlər: xolera, hesab, sərf-nəhv, kinomatoqrafiya, dramaturgiya, teatr və s.

Yazılır ki, Ü.Hacıbəylinin publisistikası dövrün siyasi terminologiyasını hərtərəfli əks etdirir. Bu onunla əlaqədardır ki, ədib sovet hakimiyyətinə qədərki dövrdə hər cür ictimai-siyasi və beynəlxalq məsələlərə bələd olan ardıcıl publisist kimi fəaliyyət göstərmişdir. Rusiyada ilk və ikinci dövlət duması haqqında ardıcıl məqalələr yazmış və məqalələrində partiya və liderlərə aşkar münasibət bildirmişdir.

Ü.Hacıbəylinin əsərlərində işlənən hərbi terminlərin bir hissəsinin izahı verilmişdir. Məsələn, “voennoe polojeniye” (idareyi-ürfiyyəyi - əsgəriyyə) altına alib qoyunurdu seçkidən qabaq camaat yığılıb, дума xüsusunda danışıqlar. İranda alman ticarət paroxodstva (seyri-səfain)si dəxi getdikcə artsin. Buna da səbəb yer və torpaq məsələsi ilə əffi-ümumi (amnistiya) məsələsin görürdülər.İştə bu qanuni - əsasi yevropalılar təbirincə halətinəz olan və bizim fikrimizcə nabe-hənkam can verməyə məcbur edilən bir millət üçün abu həyat olub. Eyni zamanda bir sıra musiqi terminlərinin izahını vermişdir: dəstgah sözünün bir mənası dəxi rusca “socruşenil” deyilən bir təbiirdir ki, musiqidə dəxi məcazən o mənada işlənilir, yəni müxtəlif muğam parçaları bir-birinə yaraşmaq və uyğun olmaq şərtilə cəm edilib bir dəstgah əmələ gəlir.

“Aşıq” - aşıq deməkdir. Əsil aşıqlar indiki aşıqlardan fərqlənmişlər; onlar məhəbbətin təsiri ilə şeir və musiqi qoşmaq istedadına malik əfsanəvi şəxslər olmuşlar. Sonralar “aşıq” adı əsil aşıqlar haqqında dastanlar danışan, həm də öz hekayətini sazın müşayiəti altında mahnılarla izah edən şəxslərə verilmişdir.

Təsnif - müəyyən bir hava olub sözləri çox vaxt qəzəllərdən alınır və özləri də mənsub olduqları dəstgahların ortalarında və ya axırında oxunur: bu əsnada xanəndə təsnif oxuya-oxuya qaval ilə zərb edir. Təsniflərin bir çoxu bir hissəli havalardan ibarətdir [3,s.116]. Onun məqalələrində ictimai-siyasi terminlərin izahına da geniş yer verilmişdir. Şair firqələrdən üzə tərəfindən rorlusu “hökuməti məşruteyi əvamiiyyə” və ya “qanuni-əsasiyi-əvamiiyyə” (Konstitutionno-demokrati-ceskaya yaxud “kadet və ya Narodnaya svoboda”) firqəsidir ki, bunlar yalnız bir azlıq tələb edirlər. İctimaiyyəün-inqilabiyyəin (sosial-revolüsiyoner) firqəsi dəxi vardır.

Tələb və məramca ən gözəl və ən göyçək firqə “İctimaiyyəün-amiiyyəün” (sosial-demokrat) firqəsidir ki; bunun bütün tələbləri nəşəndidə olub, baş tələbləri hər nəyə desən dəyər.Ü.Hacıbəyov yazır: “Bu secilmişlər məclisinə hər yerdə bir ad qoyurlar. Bunun ümumi adı parlametdir. Rusiya hökuməti bu məclisə Qosudarstvennaya дума adı qoydu. Bir də öz türk dilimizdə Dövlət duması yaxud məclisi - məbusan deyirik” [3, s.215].

Əsərdə ərəb-fars mənşəli terminlər üstünlük təşkil etmişdir: Bu gün cürətli ingilislər, amerikalılar *kürreyi-ərzin* hər bir nöqtəsində hökm fərmadırlar. Üstlərinə çökmüş bu ağırlığı geri tullamaq üçün *hərəkatı-inqilabıyanə* ibraz etmək təşəbbüsündə bulunurlar. Eyni zamanda ərəb-fars mənşəli terminlərlə yanaşı rus dilindən alınan terminlər paralel işlənir”. Əgər qabağımızda şah həzrətlərinin *dəst-xətti-hümayunu (manifesti)* olmasaydı, biz belə bir zənnə her bir emana etməyib; Yəni iğtişaş və şuruş salıb, kəda və yer (aqrarnı) məsələsini meydana çıxartdılar.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafında mühüm rolu olan dahi şəxsiyyətlərdəndir.” Onun ana dili və onun təlimi haqqında fikirləri “İrşad”, “Həqiqət”, “Tərəqqi”,

“Yeni İqbal” qəzetlərində dərc olunmuşdur. Dahi ana dilini öyrənmək, onu qoruyub saxlamağın yollarını göstərirdi. Qeyd edirdi ki, əsas yol tədrisin ana dilində aparılmasıdır. Dilimizin yoxsulluğundan danışanlara cavab olaraq yazırdı ki, bizim türk dilimiz Avropa alim və filosoflarının rəyinə görə ən vüsətli və kamil bir dildir ki, onun vasitəsi ilə insan ən ali fikirlərini və dəqiq hissələrini bəyan etməyə qadirdir [6]. Böyük sənətkar bəzən bir sözün məna açımı üzərində dərin ictimai mənası olan felyetonlar yazmışdır. Tərəqqi qəzetinin 9 oktyabr 1908-ci il tarixli nömrəsində dərc edilmiş “Ordan-burdan” rubrikasında dərc etdiyi felyeton belə əsərlərdəndir. Müəllif təkfir sözü haqqında yazır ki, təbil bəbindən əmələ gələn bir sözdür. İndi baxaq görək, aya, bu “təkfir” nə tövr karastıdır. Ərəb mənşəli bu sözün mənası, doğrudan da, kafirlik anlamı ilə bağlıdır. Kiminsə sözünə və işinə əsasən, onun kafirliyi haqqında hökm etmə, dini icmadan qovulmaq haqqında hökm vermə mənasındadır. Burada felyetonun tabulasını təşkil edən kafir olmaq mənasının bomba, güllə, xəncər, qələm, pul sözləri ilə bir semantik cərgəyə salınmasıdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda işlənən rus, fars, ərəb və osmanlı dillərinin xüsusiyyətlərini şərh edir. O, dilçi həssaslığı ilə “Tərəqqi”, qəzetində rus dilinin qrammatik quruluşuna görə çox çətin olduğunu yazır. Əslində o, dillə bağlı felyetonlarında ana dilində rus sözlərinin işlənməsinə qarşı çıxmış, bu sözləri işlədənləri tənqid etmiş və onlara qarşı müntəzəm, ardıcıl surətdə mübarizə aparmışdır. 1910-cu ildə yazdığı “Dil” sərəlvhəli məqalələrində bunu təəssüflə təsvir etmişdi. Həmin məqalələrdən birində yazırdı ki, biz öz dilimizə əhəmiyyət verməmişik. Dilimizin qədrini və qiymətini bilməmişik. O, ana dilimizin dünya dilləri içərisindəki yerini və Azərbaycan dilinin, o cümlədən türk dillərinin gözəlliyini müəyyənləşdirərək yazırdı: “Türkcədə gözəl bir hal vardır ki, haman heç bir lisanda bulunmaz. O da lisanda bulunan ahəngdir. Yəni türkcədə bir kəlmənin ilk hecası nasıl bir səs ilə başlarsa, ondan sonra gələn hecalarda ona uyğun olur. Məsələn, ilk hecanın səsi incə isə, ortakıların səsi də ortaqların da səsi incə, qalın isə, qalın olur [1, s.292].

Dilçilikdə ahəng qanunu, səs uyumu, sinharmonizm terminləri ilə adlanan və sonralar bir çox elmi tədqiqatların mövzusu olmuş bu fonetik hadisəni Ü.Hacıbəyli bir dilçi-mütəxəssis həssaslığı ilə duymuş və hələ 1908-ci ildə onun dilin gözəlliyi üçün mühüm amil olduğunu vurğulamışdı. Qafqazda türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli bəy Hüseynzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan etmişlər ki, türk dilində “hansı ki”, “hansılar ki”, sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsulu ilə dərs verən müəllimlər, rusun “kotoriy” kəlməsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxardıblar; onun istemalı lüzumsuz bir ağırlıqdır” [1,s.324]. Ona görə də “Vəzifeyi-musiqimizə aid məsələlər” adlı məqaləsində yazmışdır: Ən mühümü burasıdır ki, bütün dəftərxana işləri, hakəza dərs təlim mütləq türk dilində edilsin. “Dilimizi korlayanlar” məqaləsində yazılır ki, bizim axundlar ilə artistlərimiz bir-birinə zidd və müxalif siniflərdir. Elə bunun özü ki, mən axund ilə artisti bərabər qoydum, onların heç birinin xoşuna gəlməyəcəkdir. Faktlarla əsaslandırılır ki, axund bir adama salam verəndə farscadan tərcümə eləyir, dilimizin sərf-nəhvini bilmir, ona görə də mətləb dolaşmaq düşür [1,164]. Artistlərin də dilimizin korlanması ilə bağlı bir afişanı qoyur: “Bu gün Tağıyevin teatrında oynanılacaqdır suznak bir faciə “Gaveyi ahəngdar. Fasilələrdə çalacaq tarzən və oxuyacaq xanəndə, filanın rolunu oynayacaq məşhur filan artist” [1,164]. Verilən bu faktlar dilin yad təsirlərə məruz qalmasını açıq şəkildə göstərir.

Nəticə: Bununla da Ü.Hacıbəylinin əsərlərində xalqın, millətin inkişafında, milliliyin əsasında ana dilinin inkişafı əsas şərt sayılır və onun istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A.Axundov., Q.Kazımov. Ü.Hacıbəylinin dili. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2014, 168 səh
2. Hacıbəyli Üzeyir. Bədii və publisistik əsərlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, səh.329
3. Hacıbəyov Ü. Hesab məsələləri, Bakı, səh.1.
4. Hacıbəyov Ü. Ordan-burdan. Yazıçı, 1981, s.34.
5. “Mətəuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin Türki-rusi və rusi-türki lüğəti”ni
6. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri, B., Yazıçı,1985, səh.215.

7. *İrşad* qəzeti, 1906, №47.

Саяли Садыгова

Узеир Гаджибейли и вопросы терминологии

Резюме

В статье богатым фактологическим материалом обосновывается процесс развития родного языка и терминологии в творчестве Узеира Гаджибейли. Отмечено, что события, происходившие в обществе и культурной среде в этот период, также оказывали влияние на язык. Узеир Гаджибейли постоянно боролся за сохранение и развитие азербайджанского языка, а его размышления о родном языке и его преподавании публиковались в газетах «Иршад», «Хагыгат», «Терагки», «Йени Игбал». Гениальный писатель указал пути изучения родного языка, его сохранения. Язык находился в центре внимания на протяжении всего творчества гениального художника, и, будучи профессиональным лингвистом, он задал направление решению ряда вопросов. В частности, дана характеристика учебнику У. Гаджибейли «Вопросы бухгалтерского учёта» и «Турецко-русскому и русско-турецкому словарю политических, юридических, экономических и военных слов, употребляемых в печати». Установлено, что словарь, как первый переводной словарь, написанный и изданный на азербайджанском языке в области лексикографии, отличается от предыдущих словарей содержанием и богатством лексики, отражая лексику, характерную для периода обострения борьбы.

Ключевые слова: *Узеир Гаджибейли, родной язык, терминологические вопросы, культурная среда, общество.*

Sayali Sadigova

Uzeyir Hajibeyli and terminology issues

Summary

The article substantiates the process of native language and terminology issues in Uzeyir Hajibeyli's creativity with rich facts. As noted, the events taking place in society and the cultural environment during this period also had their impact on the language. Uzeyir Hajibeyli constantly fought for the preservation and development of the Azerbaijani language, and his thoughts on the native language and its teaching were published in the newspapers "Irshad", "Haqiqat", "Teraqqi", "Yeni Iqbal". The genius showed the ways to learn the native language, to preserve it. Language was the center of attention throughout the entire creative work of the genius artist and, as a professional linguist, gave direction to a number of issues. In particular, U. Hajibeyli's textbook "Accounting Issues" and "Turkish-Russian and Russian-Turkish Dictionary of Political, Legal, Economic and Military Words Used in the Press" were characterized. It is determined that the dictionary, as the first translation dictionary written and published in the Azerbaijani language in the field of lexicography, differs from previous dictionaries in terms of its content and richness of vocabulary, and reflects the lexicon typical of a period when the struggle intensified.

Keywords: *Uzeyir Hajibeyli, native language, terminology issues, cultural environment, society.*

Çapa tövsiyə edən:

***AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Terminologiya şöbəsi***

Rəyçilər:

***professor Nadir Məmmədli
professor İkrəm Qasımov***